

ברכת מעין שבע ב'שבת שטח'

הרב דודי גרינפלד, סרן / מפקד בית המדרש להלכות צבא

א. הקדמה

שבתות שטח נערכות תדיר במסגרת שאינה מבצעית, לצרכים שונים. פקודת רבצ"ר 02-06 מסדירה את אופי הפעילות בשבתות אלו, כך שישמר בהן צביון השבת ולא תעשה כל מלאכה ופעילות שאינה קשורה בהגנת החיילים השוהים בשטח. מעבר לכך, בהתאם להוראת הרבצ"ר, כלל תספיקי הדת הנדרשים לשהיה בשבת בשטח יסופקו לחיילים, ובכלל זה הקמת אוהל בית כנסת עבור מניין מתפללים לפחות.

שהיה בשבת בשטח מעוררת שאלות הלכתיות רבות, שאת המענה להן רכזנו בחוברת ייעודית, שעתידה לראות אור בקרוב בע"ה. אחת השאלות המתעוררות במסגרת זו, היא האם אומרים במסגרת זו ברכת 'מעין שבע' בתפילת ערבית של ליל השבת.

שאלה זו נשאלה כבר בספר תורת המחנה¹, וכך נכתב שם:

"שאלה: האם חיילי פלוגה השוהים בשטח באופן אימונים (במסגרת 'שבת שטח') ומתפללים תפילת ליל שבת, יאמרו שם ברכת 'מעין שבע'...?"

תשובה: ... ולמעשה נראה שבמסגרת הצבאית יש לאומרה בבית הכנסת היחידתי, ואפילו בלא ספר תורה ואפילו לא נקבעו שם לתקופה ממושכת, אולם במקום תפילה ארעי, כגון שמתפללים בשדה במסגרת 'שבת שטח', אין לאמרה".

אומנם, בתשובה זו ישנה התייחסות לבית כנסת יחידתי ותפילה בשטח עצמו. אולם אין בתשובה זו התייחסות מפורשת לאוהל בית כנסת מוסדר הכולל ארון קודש עם ספר תורה בתוכו².

ב. מקור הדין וטעמו

הגמרא במסכת שבת³ מזכירה את ברכת מעין שבע ועניינה בדרך אגב:

"דאמר רבא: יום טוב שחל להיות בשבת, שליח ציבור היורד לפני התיבה ערבית אינו צריך להזכיר של יום טוב, שאילמלא שבת אין שליח צבור יורד

1 ח"ב פרק לב תשובה א.

2 יש לציין, שבפקודת רבצ"ר לא נכתב בפירוש שצריך להוריד ספר תורה לשבת שטח.

3 כד ע"ב.

ערבית ביום טוב. - הכי השתא! התם - בדין הוא דאפילו בשבת נמי לא צריך, ורבנן הוא דתקוני משום סכנה, אבל הכא - יום הוא שנתחייב בארבע תפלות".

מבואר, שבלייל שבת יורד ש"ץ ואומר ברכה מעין שבע, ואילו ביום טוב אין אומרים ברכה זו. עוד מבואר שהטעם לאמירת הברכה בשבת הוא משום סכנה, ואינו שייך לסדר תפילות השבת הנובעות מקדושת היום וסדריו.

את הטעם⁴ לאמירת ברכה זו ביאר רש"י⁵:

"מזיקין, שלא היו בתי כנסיות שלהן בישוב, וכל שאר לילי החול היו עסוקין במלאכתן, ובגמרן מלאכתן מתפללין ערבית בביתן, ולא היו באין בבית הכנסת, אבל לילי שבת באין בבית הכנסת, וחשו שיש שאין ממהרין לבא ושוהין לאחר תפלה, לכך האריכו תפלת הצבור".

חכמים חששו לשלומם של המאחרים לתפילה, שלא יוותרו לכדם מחוץ למקום יישוב, במקום בו מצויים מזיקים, ולכן קבעו ברכה נוספת שתאריך את תפילת הציבור. תקנה זו לא נתקנה בימי החול, כיוון שבימים רגילים רבים לא הגיעו להתפלל בבית הכנסת, והסתפקו בתפילה בביתם.

בדברי רש"י לא התבאר מדוע לא נקבעה תפילה זו גם בימים טובים שאינם חלים בשבת, למרות שגם בהם הציבור מתאסף ובא לבית הכנסת. לעניין זה התייחס בעל החידושים המיוחסים לר"ן⁶:

"...וחששו חכמים שיש מהן שאין ממהרין לבוא ושוהין בב"ה להתפלל אחר תפלת הצבור, ואיכא סכנה בלילי שבתות, כדקיימא לן דבלילי שבתות ובלילי רביעיות רגילין מזיקין ליכנס בישוב, שלילית מהלכת בשני לילות הללו, ושמא ישאר יחידי בבית הכנסת, ובית עלול שמלאך המות מפקיד שם את כליו, ואם ישאר יחידי המתאחר שם ינזק בה, לפיכך האריכו חכמים את תפלת ערבית כדי שימצא גם העצל את הצבור בבית הכנסת, אבל ב"ט לא הוצרכו לתקן דהא אין סכנה אלא בשני לילות הללו".

מבואר, שלא תקנו אמירת מעין שבע אלא בבית הכנסת ובשבת, משום שדווקא במקום ובזמן זה מצויים המזיקים, לעומת יום טוב שאין מצויים בו המזיקים⁷.

4 וראה בשו"ת בית מרדכי (ח"א סימן כה) שביאר את לשון הגמרא באופן אחר מהראשונים, ואכמ"ל.

5 שם, ד"ה 'משום סכנה'.

6 שם.

7 וראה בשפת אמת (שם, ד"ה 'יו"ט שחל בשבת') שביאר באופן אחר מדוע לא נתקנה ברכה זו ביום טוב.

ראשונים אחרים הזכירו שהמאחרים לבית הכנסת הם העם שבשדות, העוסק במלאכתו ביום שישי, כך עולה בשו"ת הרשב"א⁸:

"דומיא דברכה מעין שבע שהיתה תקנה קבועה בכל מקום. ואף על גב דעיקרה כי אתקון משום עם שבשדות דמתאחרי אתקון..."

טעם אחר לברכה זו, עולה מדברי הירושלמי⁹:

"א"ר יוסי בר' נהיגין תמן במקום שאין יין שליח ציבור עובר לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם במקדש ישראל ואת יום השבת".

מבואר, שברכה זו נועדה לשמש כקידוש, עבור מי שאין באפשרותו לקדש על היין, ומשמע שבמקום בו מצוי יין כלל לא נאמרת ברכה זו. ויש לעיין מדוע הוצרכו לתקן ברכה זו ולא הסתפקו בהזכרת 'מקדש השבת' בתפילת העמידה עצמה שתחשב כקידוש. וכפי שדנו האחרונים למעשה, בתוקפו של הקידוש שנעשה על היין אחר שאמרו בתפילה את ברכת 'מקדש השבת'. ויתכן לבאר שלדעת הירושלמי לא סגי בהזכרת 'מקדש השבת' בסדר התפילה כיוון שאין בכך היכר מיוחד לקדושת השבת, אלא רק הזכרת היום כרגיל בסדר התפילה, אלא שלטעם זה אינו מובן מדוע תקנו מעין שבע הברכות, ולא הסתפקו בנוסח ממוקד החותרם 'מקדש השבת'.

לדינא, הפוסקים נקטו כפי המבואר בבבלי ולא תלו את ברכת מעין שבע בחסרון היין.

טעם נוסף הובא בראבי"ה¹⁰, וז"ל:

"ועתה בדין הוא שהיה לשליח צבור לחזור ולהתפלל כדרך שהתפללו בלחש כאשר הוא דרך לעשות ביוצר ובמנחה לחזור שנית ולהתפלל, אלא להודיע שהלכה דתפלת ערבית רשות, כדפסקינן בגמרא דידן, נהוג שאין מתפלל שליח צבור בקול רם שנית תפלת ערבית, ובלילי שבתות נמי היה לו לעשות כן, אלא דתיקון משום סכנה, ומכל מקום צריך לשנות ולהודיע לכל שהיא רשות, ואומר מעין שבע. ומהירושלמי משמע דלאו

8 ח"א סימן לז, וראה על כך בשו"ת הריב"ש סימן מ.

9 ברכות פ"ח ה"א.

10 ח"א סימן קצו.

משום סכנה איתקן אלא להכירא, [שיותר] יש היכרא בזה ממה שאם לא היה אומר כלום].”

לדברי הראב"י בשם הירושלמי, תפילת מעין שבע מבליטה את מעמדה של תפילה ערבית כרשות, שכן לתפילות החובה תוקנה חזרה גמורה, ואילו לתפילת ערבית תיקנו לומר מעין הברכות. צ"ב אם טעם זה עומד לעצמו, או שאחר שהסביר הבבלי שתקנו לומר נוסח חזרה בערבית של שבת מפני המזיקים, קבעו זאת בנוסח תמציתי בשביל להבליט את תוקפה השונה של תפילת ערבית.

ג. 'בטל טעם לא בטלה תקנה'

הראשונים דנו, מדוע אומרים ברכה זו גם בזמן הזה, שבתאי הכנסת אינם בשדה אלא בעיר, במקום בו אין המזיקים מצויים. התייחס לכך הרמב"ם בתשובה¹¹ העוסקת בחזרת הש"ץ במקום בו כל הציבור בקיאים בתפילה, ואלו דבריו:

”התשובה, מאחר שתקנו החכמים ז"ל, שירד שליח צבור לפני התיבה להוציא מי שאינו בקי, ועל דעת ר"ג להוציא אפילו בקי שלא התפלל בינו לבין עצמו, לא תהיה תפלת שליח צבור ברכה לבטלה בשום פנים בסיבת עיקר ההתקנה, אף על פי שאין בזה הקהל מי שלא יצא, כמו שהם תקנו הקדוש בבית הכנסת והיה עיקר זה (הדבר) מפני האורחין, ונתחייב בכל בתי כנסיות, אפילו אין שם אורחין, וכמו שתקנו חזרת תפלת מעריב בליל שבת בעבור המתאחרין, כדי שישוגו התפלה, ונתחייב זה תמיד, אפילו אין שם מי שלא היה שם בתחלה. וכן כל מה שתקנו בסיבת (דבר) כזה, אין עניינו, עד שתהיה שם הסיבה לעשותו, אשר בעבורה נתקן, אלא עניינו, שיעשה זאת בכל אופן, שמא תהיה שם הסיבה המחייבת לעשותו. וצריך להבין זה הענין לפי שלולא זה, היו החכמים ז"ל נותנים דבריהם לשיעורין והיו צריכים לבדוק כל אדם בבית הכנסת ולדעת מצבו, ואז יחזור שליח צבור על התפלה או לא יחזור, ולא כך עניין התקנות והגזרות.”

מבואר, שאף שאמירת 'מעין שבע' אינה נצרכת בזמן הזה, לא ביטלו אותה חכמים, שמא תווצר מציאות בה הדבר יידרש.

בנוסח אחר כתב זאת הריטב"א¹²: ”והאידינא דליתא לההיא סכנה לא בטלה תקנתא ממקומה דכיון דתקון תקון, וכדחזינן בקידוש היום שבבית הכנסת דאע"ג דליכא אורחים אמרינן ליה.”

11 שו"ת הרמב"ם סימן רכא.

12 שבת שם, ד"ה יורבנן.

מבואר שאין מבטלים תקנת חכמים אף שהטעם איננו קיים עוד. באופן פשוט נראה שדברי הרמב"ם שונים מדברי הריטב"א, שכן הרמב"ם התייחס לכך שבאופן מקרי אין צורך בתקנה, כגון שכלל המתפללים הגיעו בזמן לתפילת ליל שבת, ואילו הריטב"א מתייחס לכך שכיום אין כלל טעם בתקנה זו, והיה ראוי לבטלה. יתכן שלעומת הריטב"א שביאר את הסכנה כחשש מפני המזיקין, וממילא אינה שייכת כלל בזמן הזה, הרמב"ם חשש מפני עצם הסכנה וחוסר הנעימות שבהליכה יחידי בלילה, ולכן התייחס למקרה נקודתי בו התקנה אינה נצרכת.

הראשונים דנו אם אומרים ברכת מעין שבע בשבת שאחר יום טוב, שהחשש למאחרים לבית הכנסת קטן יותר, הואיל ומגיעים לשבת שלא מתוך טרדה של מלאכה. אולם למעשה פסק השו"ע לאומרו, וכך ביאר זאת האורחות חיים¹³:

"ובי"ט שחל להיות בע"ש נמי אמרינן לה כדי שלא לחלק בשבתו או שמא היו טרודין באוכל נפש ומתאחרין לבא או כגון שומרי גנות ופרדסים".

חזינן מטעמו הראשון, שיש להרחיב התקנה לכלל השבתות גם כשהטעם אינו קיים. מאידך, טעמו השני של האורחות חיים מבאר מדוע יש לומר ברכה זו ביום טוב הסמוך לפני השבת, מצד טעם התקנה המקורי, וכן עולה בראשונים נוספים, כגון בשו"ת הריב"ש¹⁴ ובספר המנהיג¹⁵.

להלן נעיין במקרים בהם כתבו הראשונים להמנע מאמירת מעין שבע, ולא הרחיבו התקנה באופן גורף.

ד. אמירת מעין שבע בליל פסח שחל בשבת

כמה ראשונים נקטו שאין אומרים ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בשבת, כיוון שלילה זה משומר מהמזיקין, וז"ל הריטב"א¹⁶:

"וביום טוב של פסח שחל להיות בשבת אין שליח צבור אומרו כלל דליכא מזיקים כי ליל שמורים הוא ל"י לילה המשומר ובא מן המזיקים, וכן כתבו מקצת רבותינו בעלי התוספות ז"ל".

13 ח"א סדר תפילת ערב שבת, יא.

14 סימן לד וסימן מ.

15 הלכות שבת.

16 שבת שם.

וכן כתב הטור¹⁷:

"כתב בעל העיטור על שם רבינו נסים שכשחל בשבת אין אומר ברכה מעין שבעה שנתקנה בשביל המאחרים בבה"כ שלא יזיקום המזיקים והאידינא אין צריך דליל שמורים הוא".

וכן פסק השו"ע¹⁸.

מבואר, שאף שחכמים לא חילקו בתקנתם, ואומרים ברכת מעין שבע גם בבתי הכנסת שבעיר, אף שאין בהם חשש מזיקין, בכל זאת לא תיקנו כליל פסח שחל בשבת שאין בו כלל אפשרות של מזיקין. בטעם הדבר נראה, שחכמים לא חילקו בין המקומות כל עוד סיבת התקנה קיימת בעולם, הואילו ואם יחלקו בזה יבואו להמנע מלאומרה גם בשדה ויסתכנו. אך בזמן בו אין כל מקום לסכנה, כליל פסח בו אין כלל מזיקים, לא תיקנו חכמים ברכת מעין שבע.

אומנם, חילוק זה אינו עולה עם ההסבר הראשון של האורחות חיים לכך שאומרים מעין שבע בשבת שאחר יום טוב, בשביל שלא לחלק בשבתות, ויש ליישב.

ה. אמירת מעין שבע ביחידות

עוד כתבו הראשונים שאין אומרים ברכת מעין שבע ביחידות, ז"ל הראב"ה¹⁹:

"נראה לי דיחיד המתפלל בערב שבת אין צריך לומר מגן אבות בדברו. וכן שמעתי בשם הר"ר יצחק הלבן זצ"ל. וטעמא נמי בעיא דלא נתקנה אלא משום סכנת מזיקים, דשכיחי בלילי שבתות... וכיון דבציבור נתקנה, כדקאמר רבא ש"ץ היורד לפני תיבה וכו', ביחיד לא אמרינן לה, דאם ליחיד נתקנה א"כ בתחלת הדבר סיכן בעצמו שהלך [לשם]. ותו דאנן, דלית לן סכנה, לא אמרינן לה אלא משום מנהג אבותינו".

נראה מדבריו שישנם שני נימוקים לכך שאין אומרים מעין שבע ביחיד, האחד, הואיל וכך היתה התקנה מעיקרא, כפי שעולה מלשון הגמרא, ואין להרחיב התקנה מעבר לכך, ביחוד אחר שבזמן הזה לא שייך הטעם ואינו אלא מנהג אבותינו בידנו²⁰. מעבר לכך, עיקר

17 או"ח סימן תפז.

18 או"ח סימן תפז סעיף א.

19 שם.

20 מילתא אנב אורחא למדנו מדבריו, שבמקום בו טעם התקנה אינו שייך – הסברא נותנת לצמצם את התקנה לאופן המדויק שהוגדר בחז"ל. לעומת זאת, כאשר טעם התקנה בתוקפו, יש מקום להרחיב את התקנה גם מעבר להגדרתה המינימאלית העולה מדברי חז"ל. להגדרה זו השלכות מרחיקות לכת בפסיקת ההלכה בסוגיות שונות.

טעם התקנה לא שייך בזה, הואיל ויחיד שהלך לבדו ממילא סיכן עצמו ואין משמעות לכך שיתעכב יותר.

ואומנם ההגהות מרדכי²¹ הביא שיש מהגאונים שנקטו לומר ברכה זו גם ביחידות, ודחו את דבריהם. נראה שדעתם של החולקים, שאף שעיקר התקנה לא היה אלא מפני המזיקין, צורת התקנה היתה להפוך ברכה זו לחלק מהתפילה, וצ"ע האם לסברא זו בהכרח יחלקו על השיטות שאין לומר ברכה זו בליל פסח שחל בשבת.

לדינא פסק השו"ע²² שאין אומרים ברכה זו ביחידות, וצריך להבין מדוע בעניין זה הלכו אחר טעם התקנה ולא אמרו שהתקנה נאמרה בכל אופן. ביאר זאת שו"ע הרב²³:

“ואף על פי שעכשיו שבתי כנסיות שלנו בישוב, לא שייך כלל טעם זה, אלא שתקנת חכמים לא בטלה אף על פי שבטל הטעם שבגללו תקנו, מכל מקום, בכל מקום שאין שם מנין קבוע לא תקנו בו חכמים מעולם.”

מבואר שישנן הגדרות בצורת התקנה הקשורות בטעמה, ואין זה דומה למציאות מקרית של בית כנסת העומד בעיר.

ו. אמירת מעין שבע במקום שאינו בית כנסת קבוע

מציאות נוספת, בה כתבו חלק מהראשונים שאין אומרים מעין שבע, היא בבית האבל ובבית החתן, וז"ל הבית יוסף²⁴:

“כתב הגאון מהר"י אבוהב ז"ל בשם ספר המנהגות דבבית חתנים ואבלים דליכא טעמא דמאחרים לבוא שיהו ניזקין, לא אמרינן ברכה אחת מעין שבע. וכ"כ הריב"ש בתשובה.”

חזינן, שבעניין בית האבל ובית החתן נמנעים מאמירת מעין שבע, כיוון שטעם התקנה אינו מתקיים, ויש להבין במה שונה דין זה מאמירת מעין שבע בבתי הכנסת שבעיר, אף שאין בהם חשש סכנה מפני המזיקים.

בדברי המהר"י אבוהב עולה שברכת מעין שבע נאמרה במקום בו ישנה מציאות של מאחרים, ואילו בבית החתן או האבל מניין המתפללים מורכב מבני הבית הקבועים במקום. מבואר, שהתקנה מתקיימת דווקא במקום שבאופיו מתאים להיאספות אנשים, בדומה לכך שהתקנה נאמרה דווקא בציבור ולא ביחידות.

21 שבת רמז רפד.

22 או"ח סימן רסח סעיף ח.

23 או"ח סימן רסח סעיף טו.

24 או"ח סימן רסח.

בדברי הריב"ש²⁵ ניתנו טעמים נוספים לכך שאין אומרים מעין שבע בבית האבל ובבית החתן:

"ואם אין אומרים אותה בבית חתנים ובבית האבל לפי שמתחלה לא נתקנה אלא בבית הכנסת שהיו הכל באין שם, ושהיתה בשדה במקום סכנת מזיקין. וכן אין מקדשין ואין מבדילין שם ומקצרין בהרבה דברים".

בדברי הריב"ש מבואר שהתקנה נתקנה בבית כנסת דווקא, משום שהוא מאופיין בכך שבאים אליו אנשים מבחוץ וכן משום שבדרך כלל מקומו היה בשדה, לעומת בית האבל והחתן שמקומו בעיר והציבור בו קבוע. בנוסף מודגש בדברי הריב"ש שבבית האבל ובבית החתן יש סדר תפילה שונה, ולא מתקיימות כמה הלכות הקשורות בסדר התפילה בבית הכנסת, כקידוש והבדלה וכדומה.

לאור דברי הראשונים הנ"ל, דנו האחרונים במצבים שונים, אם לדמותם לבית האבל והחתן או לבית כנסת.

מדברי כמה אחרונים עולה, שההגדרה המרכזית היא האפשרות שיהיו מאחרים. לאור טעם זה, קבעו כמה אחרונים, שיש לומר ברכת מעין שבע, אף במקום שאינו בית כנסת, כל עוד המניין קבוע. כך כתב בשו"ת פעולת צדיק²⁶:

"... והדבר פשוט דכוונתו שאין קובעים שם להתפלל תמיד כדי שנחוש לטעם המתאחרי' הרגילים לבא, דכיון שאין רגילים לבא ואין אותו מקום מפורסם מי יבא שם מהמתאחרים, ואין כאן צורך לקביעות ס"ת רק לקביעות מקום התפלה... ומזה אני אומר דאותם בעלי בתים שרגילים תמיד להתפלל ליל שבת עם חבורתם ומפורסם לעם שמתפללים שם בקביעות תמיד שאין לספק שצריכים לומר ברכה מעין ז' כיון דאיכא טעמא דמתאחרים".

לדעת הפעולת צדיק, בכל מקום בו מתאספים לתפילה והדבר מפורסם, כך שעשויים להגיע מאחרים, אומרים ברכת מעין שבע. וכן כתב בספר תהלה לדוד²⁷:

"ונראה דאם כל הציבור (או רובא) מתפללין בבית אחר שלא בבית הכנסת מאיזה הטעם, אומרים ברכה אחת מעין שבע, דבזה שייך שפיר הטעם דמתאחרין לבוא".

25 סימן מ.

26 ח"ג סימן ס.

27 סימן רסח ס"ק יג.

לאור זאת, הורה בשו"ת מנחת יצחק²⁸:

"וכן היה כבר כמה פעמים שהוצרך הצבור - בפקודת הבד"צ שליט"א - לצאת ולמחות ברחובה של עיר, ונסגרו הבתי כנסיות ובתי מדרשות, ואמרו ברחובה של עיר ברכת מעין שבע".

ובספר היכל הוראה²⁹ לגר"מ ברנדסרופר, כתב שהנאספים להתפלל ברחוב העיר במסגרת מחאה, אם באים יחדיו כקהילה שלימה, יאמרו ברכה מעין שבע, ואילו הנאספים הרבים שבאו כיחידים למקום לא יאמרו, וביסס דבריו על התהילה לדוד הנ"ל.

בדומה לכך, עולה מספר דברי מנחם³⁰, שאין אומרים ברכת מעין שבע דווקא במניין מתפללים הפורש מהקהל, בדומה לבית האבל ובית החתן, אולם, כאשר הציבור מתפלל כאחד במקום שאינו בית כנסת ואפילו במקום ארעי, אומרים בו מעין שבע, וז"ל:

"וחזיתי בפרק כתבי הקודש לה"ה כמהר"א גירון זיע"א שפירש בכוונת מהר"א ירושלמי, דאיירי למתפללים בבית הכנסת עצמו באקראי, מבדילין עצמן בבהכ"נ ומתפללין לעצמן, דאינן רוצים להתאחד עם הציבור, על כיוצ"ב הוא דאמר דלא יאמרו ברכת מעין שבע, דלא נתקנה אלא למתפללים ברוב עם עם כללות הקהל, אבל י' הנפרדים מהציבור ומתפללים אין אומרים".

מדבריו עולה שהתקנה נקבעה דווקא לציבור המוגדר כקהילה אחת, ולא ליחידים שנאספו להתפלל יחדיו במנותק מהציבור הכללי.

לאור דבריו, נראה ללמוד שאמירת מעין שבע אינה רק עניין לציבור במובן של מניין, וכן במובן של בית כנסת קבוע, אלא תלויה היא באחריות הקהילה על חבריה, המתבטא בעיכובם זמן מה אחר התפילה בשביל המאחרים. משום כך, סבור הדברי מנחם שאין אומרים ברכת מעין שבע אפילו במניין המתפלל בבית כנסת קבוע, כל עוד אין הם מאורגנים כקהילה. מאידך, לטעם זה, קהילה שנמצאת במקום שאינו בית כנסת - יאמרו מעין שבע.

לעומת זאת, המהר"י עייאש בספרו מטה יהודה³¹, ביאר את הטעם לאמירת מעין שבע בבית כנסת, משום שלמקום זה מגיעים מאחרים, ובכל זאת סבר שאין לומר ברכת מעין שבע אלא בבית כנסת קבוע, ולא במניין המתקיים באופן קבוע מחוץ לבית הכנסת:

28 ח"י סימן כא.

29 אורח חיים הוראה כת.

30 סימן רסח, הגהות בית יוסף אות ח.

31 סימן רסח.

"ור"ל דהמתאחרין בשדות אינן באים אלא לבית הכנסת שהוא מקום קבוע לתפילת הרבים ואינן באים לבית חתנים ואבלים דהוו לפרקים, וכיוון דאין דרכן לבוא במקומות שאינן קבועין לא שייך שם תקנתא דרבנן... דכל מקום זולתי בית כנסת לא מקרי קבוע".

נראה מדבריו, שחכמים לא חילקו בתקנתם, והיא נקבעה דווקא לבתי כנסת קבועים.

דרך שלישית באחרונים, היא להבחין בין מקום תפילה קבוע למקום תפילה עראי, אף שאינו בית כנסת. כך כתב הט"ז³²:

"פי' שמתפללי' בביתם במנין ונראה כ"ש אותן שמתפללין לפרקים במנין בבית ואינם הולכים לבהכ"נ דהא בחתנים יש מנהג קבוע טפי להתפלל במנין ואפ"ה אין הדין כמו בבה"כ קבוע לענין זה כ"ש בזה והכלל בזה דלגבי דידן א"צ כלל לומר אותה אפי' בבהכ"נ קבוע דאין סכנה כמ"ש בטור אלא משום דכבר תקנוה במקום סכנה עדיין עושין כן וכל שאין קביעות אין מקום לזה ומ"מ נראה דאותן שקובעים מקום להתפלל על איזה ימים כמו שרגילים לעשות בירידים זה הוה דומה לב"ה קבוע ואומרים שם ברכה זו".

מבואר, שגם במקום שאינו בית כנסת, כיוון שמתפללים בו מספר ימים אומרים בו מעין שבע. ויש להבין כמה שונה מציאות זו מבית האבל ובית החתן, שגם שם מתפללים שבוע ימים באופן קבוע. ונראה שצריך להבחין בין בית שאינו קבוע לתפילה, אלא מתפללים בו מחמת סיבה מקרית, כבית החתן והאבל, לבין מקום שיוחד דרך קבע לתפילה לתקופה קצרה. בדומה לכך כתב המנחת יצחק³³:

"אלא עכ"ח דחילוק גדול יש, דבס"ק כ"ה מיירי בבית חתנים ואבלים שהוא בודאי אקראי בעלמא, וגם זה תלוי במנהג המקומות, עז"כ הפרמ"ג דצ"ע קצת אם לא הוי ספק ברכה, משא"כ בירידים שבטו"ז דחשיב קביעות [ועכ"פ היכא שיש שם ס"ת], וא"כ בנד"ד בבתיים הגבוהים שיש להם קביעות להתפלל בכל השבתות (כי הרי לעולם יהי' להם לטירחה לרדת ולעלות הרבה קומות) בודאי יש לומר הברכות מעין שבע".

בדברי הט"ז לא התבאר מספר הימים ותדירות התפילה במקום, ונראה שאין לכך הגדרה ברורה וחד משמעית, אלא הדבר תלוי בהגדרת המקום כמקום תפילה לפרק הזמן שעומדים

32 סימן רסח ס"ק ת.

33 שם.

ביריד. אולם באשל אברהם מבוטשאטש³⁴ נקט שאין אומרים זאת אלא אם מתפללים שם מספר ימים ברצף את כל התפילות, ולפחות תפילה אחת כל יום, ואם לא, יאמרו בלא פתיחה וחתימה. ובשו"ע הרב³⁵ כתב שבתי הכנסת שבירידים היו מתפללים בהם כמה שבועות ברצף. לדבריו אין הכרח מדברי הט"ז לחלק בין מקום תפילה עיקרי לבית, שכן בבית החתן והאבל מתפללים רק במשך שבוע, ואילו בירידים היו מתפללים מספר שבועות. האגרות משה³⁶, נקט בדרך מקילה, ולדעתו גם הקובעים עצמם להתפלל בכל ערב שבת באחד הבתים, אומרים בו מעין שבע, וכן עולה משו"ת דבר משה³⁷, והביא דבריו המנחת יצחק הנ"ל.

בנוסף, יש מהאחרונים שהזיקו שבמקום התפילה יהיה גם ספר תורה, כך כתב האליה רבה³⁸:

"ובית שיש [בו] ספר תורה [באקראי] ומתפללין במנין אין ולא רפיא בידי (שיירי כנסת הגדולה הגהות ב"י אות ט), ומט"ז מבואר כשיש קביעות על איזה ימים אומרים, וצ"ל דמיירי כשיש ספר תורה דבלא ספר תורה לא מיקרי קבוע, וצ"ע".

דברי האליה רבה לא התברר מדוע הימצאותו של ספר תורה במקום מחשיבה אותו למקום קבוע, ויתכן לבאר שמקום תפילה ללא ספר תורה, אינו יכול להוות מקום תפילה קבוע, שכן במועדים בהם קוראים בתורה יאלצו המתפללים לחפש מקום תפילה אחר. באופן נוסף ניתן לבאר שחלק בצורתו של בית כנסת כוללת ארון קודש המכיל ספרי תורה, וממילא בהיעדרם אין זה 'בית כנסת' אלא מקום המשמש לתפילה באופן ארעי. מאידך, מדברי האליה רבה עולה, שיש מקום לומר מעין שבע גם במקום תפילה עראי, מחמת הימצאותו של ספר התורה במקום. אולם מדברי הראשונים הנ"ל משמע דלא תלי בספר תורה, וכן העיר בזה בשו"ת דבר משה הנ"ל.

אם כן, למדנו מדברי האחרונים הגדרות שונות למקום בו נאמרה תקנת מעין שבע:
א. לדעת הפעולת צדיק והתהילה לדוד – ציבור המתפללים יחדיו בקביעות אומרים מעין שבע, אף שאינם מתפללים בבית הכנסת.

34 על דברי הט"ז שם.

35 שם סעיף טו.

36 אר"ח ח"ד סימן סט.

37 ח"א סימן כג.

38 סימן רסח ס"ק יט.

- ב. לדעת המטה יהודה והאליה רבה – אומרים מעין שבע רק בבית כנסת קבוע עם ספר תורה.
- ג. לדעת הט"ז – מקום הקבוע לתפילה מספר ימים, או על כל פנים לתפילה אחת קבועה, אף שאינו בית כנסת, אומרים בו מעין שבע, ונראה בדעתו שבבית כנסת גמור, אומרים ברכה זו גם כאשר מצויים בו זמן מועט ביותר.

ז. אמירת מעין שבע בבית הכנסת בשבת שטח

לאור הנ"ל, נראה שבשבת שטח בתנאים המוגדרים בפקודות רבצ"ר, מתקיימים כל ההגדרות הנ"ל: המתפללים אינם 'בני הבית' באוהל בית הכנסת אלא מגיעים אליו מבחוץ, ושייך טעם 'מאחרים'. האוהל מוגדר ומיועד לבית כנסת מבעוד יום, ומשמש לכל משך השהות במקום, ואף יעמוד לצורך זה בעתיד במידת הצורך, ודמי לדברי הט"ז הנ"ל, מלבד לדעת המצריכים שיהיה מקום העומד לתפילה במשך מספר שבועות, ויתכן שגם הם יודו בכגון זה שהמקום מיועד רק לבית כנסת וכנ"ל. כמו כן, יש בו ספר תורה, לא מבעיא לסוברים שזו בלבד סיבה לומר מעין שבע, אלא אף למצריכים זאת כחלק ממבנה בית הכנסת, הרי הדבר מתקיים בנידו"ד. בנוסף, כלל הציבור שנמצאים במקום מהווים קהילה אחת קבועה, שנעה יחדיו למקום זה ומתפללת כנוסח הרגיל בבית הכנסת, וכדברי התהילה לדוד ודעמיה. ממילא נראה שיש לומר מעין שבע בבית הכנסת שבשבת שטח ללא כל חשש.

יתירה מזאת, דין מעין שבע בבית החתן ובבית האבל שנוי במחלוקת בין הראשונים. שכן, האורחות חיים בהלכות אבלות³⁹ נקט שאומרים בהם ברכה זו, בשונה מהראשונים שהובאו בבית יוסף. בנוסף, בשו"ת מהרלב"ח⁴⁰ דייק מסתימת הראשונים, שנקטו שאין אומרים מעין שבע ביחיד אלא בציבור, משמע שבכל ציבור שהוא אומרים את הברכה, ולא נחתו לחלק בין ציבור המצוי בבית הכנסת או בכל מקום מזדמן אחר. לאור זאת, כתב המג"א⁴¹ שבמקום שנהגו לומר ברכה זו גם בבית האבל ובבית החתן אין למחות בידם, והיינו כיוון שיש לכך מקור נרחב בדברי הראשונים, ואף שהעיר הפמ"ג⁴² שיש מקום לחוש לספק ברכות, בכל זאת לא חשש לה המג"א, כיוון שכן היא משמעות הרבה ראשונים. כיוצא בזה כתב הלבוש⁴³: "בבית האבלים וכן בבית חתנים אין צריך לומר ברכה אחת מעין שבע, שאין שייך שם טעם

39 אות יא.

40 סימן קכב.

41 סימן רסח ס"ק יא.

42 אשל אברהם שם.

43 סימן רסח סעיף יג.

משום סכנה דמאחרין לבא", ודייק הא"ר⁴⁴ שלא כתב שאין לומר הברכה ושיש בכך משום ברכה שאינה צריכה, אלא שאין חיוב בדבר.

מלבד זאת, רבים מפוסקי הספרדים נקטו שאומרים ברכה מעין שבע בכל מקום שיש בו מניין, וטעמם על פי הסוד, וכן הורו הבן איש חי⁴⁵, כף החיים⁴⁶ והגר"מ אליהו⁴⁷, וחלק על דבריהם הגר"ע יוסף⁴⁸.

יסוד נוסף להנהיג אמירת ברכה מעין שבע בשבח שטח, נראה ללמוד מדברי מרן הרב קוק⁴⁹, בנידון קידוש בבית הכנסת כשאין במקום אורחים הסועדים שם:

"והביא שם תשובת רב נטרונאי גאון ותמה עליו, מפני שכתב טעם להמנהג שמקדשין בבית הכנסת אף על פי שאין אוכלין שם, מפני שהטעמת יין של קידוש רפואה היא, וכיון דאיכא מן הצבור דלית להו יין תקנו לקדש בביהכ"נ על היין משום רפואה, והטור תמה הרבה על דבריו ומפרשי הטור והשו"ע כתבו לישב דבריו. ולע"ד העיקר הוא בפירוש דבריו ז"ל, שהוא הי' סובר שאע"פ שעצם התקנה היא משום אורחין, מ"מ כל זמן שיש קצת טעם בהמשכת התקנה, אף על פי שמצד טעם זה לא היו מתקנים את התקנה, מ"מ כדי [נראה דצ"ל: שלא] לבטל את התקנה די גם טעם אחר שלא הי' כדאי ליסד את התקנה על פיו, ועל כן כאשר היו אז הרבה אנשים מצטערים על אשר אין להם יין והם היו מחזיקים מצד שהיא רפואה לעינים, וגם כפי הנראה, היו כאלה שלא היו יודעים לקדש בעצמם, ואף על פי שאין יוצאים ידי חובת קידוש אלא במקום סעודה, מ"מ ס"ל להגאון ז"ל דיותר טוב שישמעו קידוש אפילו שלא במקום סעודה משלא יהי' להם כל עיקר קידוש וע"כ בצירוף שני הטעמים המליץ על המשכת המנהג, ומתוך דבריו יכולין אנו להבין שמה שלא נהגו בא"י לקדש בביהכ"נ הוא מפני שהי' לכולם יין לקדש עליו, ולא היו רגילים שם בענין הרפואה של העינים, וכולם כנראה היו זהירים בקידוש, וע"כ נתבטל אז מנהג זה, שהי' נמשך בהרבה מארצות הגולה כמו שהוא נמשך שם עד היום, אבל אם ישנה עדה שמכירים הנמצאים בתוכה אנשים שאינם מקדשים בבתיהם וגם שיודעים שהמנהג של הקידוש בבית

44 שם ס"ק יט.

45 פרשת וארא אות י.

46 סימן רסח ס"ק נ.

47 מאמר מרדכי ח"ד סימן טז.

48 יביע אומר ח"ב אר"ח סימן כט.

49 שו"ת אורח משפט אר"ח סימן נח.

הכנסת מחבב קדושת השבת על הילדים הצעירים, חושב אני שאין כדאי למנוע אותם מזה".

נראה שכמו כן יש להורות בנידון דידן, הואיל ולשמירת סדרי התפילה חשיבות עליונה במציאות הצבאית, וכל שכן בנידון שבת שטח, שרצוי שיחושו יציבות וקביעות רוחנית, ולא תגרם התרופפות בשמירת השבת וסדרי קיום המצוות בהיותם בשדה, יש להורות לומר ברכת מעין שבע כהרגלם, אף שאין זה עיקר טעם התקנה, ובצירוף כל המתבאר לעיל.

ח. סיכום

- ד. ברכת מעין שבע נתקנה עבור המאחרים לבית הכנסת כליל שבת, שלא יוותרו לבדם בשדה וינזקו על ידי המזיקין, וכן מטעמים נוספים על פי הנגלה והנסתר.
- ה. אף שטעם התקנה העיקרי אינו מתקיים בבתי הכנסת שבעיר, לא חילקו חכמים, ובטל טעם לא בטלה תקנה.
- ו. עם זאת, מקרים שלא נכללו בצורת התקנה המקורית, בשל השוני המהותי בינם לבין המציאות בה עסקה התקנה, אינם בכלל זה. בשל כך אין אומרים מעין שבע ביחידות.
- ז. כמו כן, פסק השו"ע כדעת כמה ראשונים שאין אומרים מעין שבע בבית האבל ובבית החתן. האחרונים ביארו שבבית החתן ובבית האבל המניין היה מבוסס על בני הבית ולא על המגיעים מבחוץ, וממילא אין לחשוש למאחרים. לאור זאת: יש מהאחרונים שנקטו שאומרים מעין שבע בכל מניין שיש לחשוש בו מפני מאחרים וכל שכן בקהילה העוברת להתפלל יחדיו במקום כל שהוא ואפילו ברחוב וכדומה, יש שנקטו לומר הברכה דווקא במקום הקבוע לתפילה משך זמן מסוים, ויש שנקטו שאין אומרים אותה אלא בבית כנסת (ויש שאף הצריכו שיהיה שם ספר תורה).
- ח. בנידון דידן, נראה שיש לומר מעין שבע לרוב שיטות הפוסקים, הואיל וכלל היחידה האורגנית מתפללת יחדיו, וכן מתפללים בבית כנסת (שאינו משמש כמקום מגורים) הקבוע לתפילה מספר ימים (לפחות מתפילת מנחה של יום חמישי, עפ"י הפקודות) שיש בו גם ספר תורה.
- ט. אף שאין לברך במקום ספק, בנידון דידן חזינן מדברי כמה פוסקים שלא חששו לספק ברכות (עכ"פ במקום בו יש מנהג לברך), זאת משום שמדברי רבים מהראשונים נראה שאומרים מעין שבע גם בבית האבל ובבית החתן.
- י. בנוסף, יש לצרף דעות המקובלים, שכדעתם הורו רבים מהפוסקים הספרדים, שאומרים מעין שבע בכל מקום שיש בו מניין.

יא. מלבד כל זאת, יש לצרף את סברת הרב קוק שבמקום בו יש תקנה, אף שבטל טעמה, ניתן לנהוג בה מחמת טעמים אחרים. כמו כן, יש לדון בנידו"ד עבור שמירת סדרי התפילה החיונית ליציבות עולמם הרוחני של החיילים.